

УДК 316.334.55(477.84)«1980/1990»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.4>

Олександр ВОЛОЩУК

здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027

(voloshchuk888@gmail.com)

Oleksandr VOLOSHCHUK

third-level higher education applicant

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, St. 2, M. Krivonososa, Ternopil, Ukraine, 46027

(voloshchuk888@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1232-6438>

**СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)**

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати соціально-економічне становище сільського населення Тернопільської області в період кінця 1980-х – початку 1990-х рр., встановити основні причини та чинники, що сприяли зростанню бідності в регіоні. Дослідити вплив аграрної кризи, занепаду колективних господарств та початкових етапів ринкових реформ на добробут сільських жителів, а також простежити зміни в соціальній структурі та рівень життя селян за вказаний період. **Методологія дослідження.** Автором використано міждисциплінарний підхід, що поєднує історичні, економічні та соціологічні методи аналізу. Основними методами дослідження є: історико-генетичний – для вивчення еволюції соціально-економічних процесів у сільській місцевості Тернопільської області на тлі суспільних змін в СРСР та Україні в кінці 1980-х – початку 1990-х рр.; порівняльного аналізу – для зіставлення економічних показників різних регіонів України та визначення специфіки розвитку сільських районів Тернопільської області; статистичний аналіз з метою обробки та інтерпретації даних про рівень доходів, зайнятості та житлових умов сільського населення; соціологічний – для вивчення думок та настроїв селян через опитування, інтерв'ю та аналіз письмових свідчень очевидців тогочасних подій; документальний – для аналізу документальних матеріалів, місцевих рішень та преси, які відображають державну політику щодо сільських районів та її наслідки. **Наукова новизна.** Здійснено спробу комплексного аналізу соціально-економічного становища сільського населення Тернопільської області кінця 1980-х – початку 1990-х рр., що дало можливість глибше розкрити особливості регіональних процесів бідності в умовах переходу від планової економіки – до ринкової. Визначено специфічні чинники бідності сільського населення Тернопільщини, такі, як-от: занепад колективного сільського господарства, відсутність державної підтримки в перехідний період. Введено до наукового вжитку документи місцевих органів влади та статистичні дані, що дозволило цілісно й системно проаналізувати задекларовану проблематику. Оцінено вплив аграрної кризи на рівень життя сільського населення, а також аналіз конкретних наслідків економічних реформ для селян в умовах заострення економічної нестабільності. **Висновки.** Зростання бідності сільського населення Тернопільської області у кінці 1980-х – початку 1990-х рр. обумовлено сукупністю соціально-економічних і політичних чинників. Основними причинами цього явища стали крах колективної системи господарювання, дефіцит інвестицій у сільське господарство та недостатня підтримка з боку держави під час переходу до ринкової економіки. Аграрна криза стала каталізатором економічного занепаду в сільських районах, що сприяло значному скороченню зайнятості в сільськогосподарському секторі. Колективні господарства не могли забезпечити достатній рівень доходів для селян. Недостатня державна підтримка в умовах трансформаційних процесів посилила кризові явища в сільській місцевості. Програми реформування аграрного сектору не враховували регіональні особливості та потреби сільського населення, що сприяло соціальному занепаду та посиленню економічної нерівності між містом і селом.

Ключові слова: Тернопільська область, сільське господарство, бідність, дефіцит інвестицій, економічна криза.

POVERTY OF THE RURAL POPULATION OF TERNOPIIL REGION (LATE 1980 – EARLY 1990)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the socio-economic situation of the rural population of the Ternopil region in the period of the late 1980s – early 1990s, to determine the main reasons and factors that contributed to the growth of poverty in the region. To investigate the impact of the agrarian crisis, the decline of collective farms and the initial stages of market reforms on the well-being of rural residents, as well as to trace changes in the social structure and standard of living of villagers during the specified period.*

Research methodology. *The author used an interdisciplinary approach combining historical, economic and sociological methods of analysis. The main methods of research are the following: historical and genetic - to study the evolution of socio-economic processes in the rural areas of Ternopil region against the background of social changes in the USSR and Ukraine in the late 1980s - early 1990s; comparative analysis – to compare the economic indicators of different regions of Ukraine and determine the specifics of the development of rural areas of Ternopil region; statistical analysis for the purpose of processing and interpreting data on the level of income, employment and living conditions of the rural population; sociological – to study the opinions and attitudes of villagers through surveys, interviews and analysis of written testimonies of eyewitnesses of the events of that time; documentary – for the analysis of documentary materials, local decisions and the press, which reflect the state policy on rural areas and its consequences.*

Scientific novelty. *An attempt was made to comprehensively analyze the socio-economic situation of the rural population of the Ternopil region in the late 1980s and early 1990s, which made it possible to reveal more deeply the peculiarities of regional poverty processes in the conditions of the transition from a planned economy to a market economy. The specific factors of poverty of the rural population of Ternopil Oblast have been determined, such as: decline of collective agriculture, lack of state support in the transition period. The documents of local authorities and statistical data were brought into scientific use, which made it possible to comprehensively and systematically analyze the declared problems. The impact of the agrarian crisis on the standard of living of the rural population was assessed, as well as the analysis of the specific consequences of economic reforms for the peasants in the conditions of worsening economic instability.*

Conclusions. *The increase in poverty of the rural population of the Ternopil region in the late 1980s and early 1990s is caused by a combination of socio-economic and political factors. The main reasons for this phenomenon were the collapse of the collective economic system, the lack of investment in agriculture, and insufficient support from the state during the transition to a market economy. The agrarian crisis catalyzed economic decline in rural areas, which contributed to a significant reduction in employment in the agricultural sector: Collective farms could not provide a sufficient level of income for the peasants. Insufficient state support in the conditions of transformational processes intensified crisis phenomena in rural areas. Programs for reforming the agrarian sector did not take into account regional characteristics and the needs of the rural population, which contributed to social decline and increased economic inequality between the city and the countryside.*

Key words: *Ternopil region, agriculture, poverty, investment deficit, labor migration.*

Постановка проблеми. У період кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Україна переживала значні соціально-економічні зміни, пов'язані з розпадом СРСР, переходом від планової – до ринкової економіки та кризою аграрного сектора. Ці трансформаційні процеси особливо гостро позначилися на сільському населенні, зокрема у Тернопільській області, де домінуючим сектором економіки залишалося сільське господарство. Криза колективної системи господарювання, погіршення умов праці, безробіття, а також значне скорочення державної підтримки призвели до стрімкого зниження рівня життя сільського населення. Серед селян спостерігалось зростання бідності, економічна нестабільність. Проблема полягає в недостатньому дослідженні причин і наслідків зростання бідності серед сільського населення Тернопільської області в зазначений період, а також у відсутності комплексного аналізу соціально-економічних процесів, які сприяли загостренню цього явища. Необхідно вивчити, як саме трансформаційні процеси вплинули на структуру сільських громад, які стратегії виживання обирали селяни, і які заходи могли б бути ефективними для подолання кризи. Загалом, основна

проблема дослідження полягає у вивченні причин, механізмів і наслідків соціально-економічної кризи, що призвела до зростання бідності серед сільського населення Тернопільської області наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Мета статті – проаналізувати соціально-економічне становище сільського населення Тернопільської області в період кінця 1980-х – початку 1990-х рр., визначити основні причини та чинники, що сприяли зростанню бідності в регіоні. Дослідити вплив аграрної кризи, занепаду колективних господарств та початкових етапів ринкових реформ на добробут сільських жителів, а також простежити зміни в соціальній структурі та рівень життя селян за вказаний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. На кінець 1980-х рр. в Тернопільській області, як і в усій Україні, сільське населення стикалося з поглибленням соціально-економічної кризи. Причини цього полягали в низькій продуктивності колгоспів та радгоспів, низькій заробітній платі і відсутності стимулів для приватної ініціативи. Економіка регіону, як і всієї країни, була централізованою, і селяни мали мало можливостей для самостійного розвитку господарств. На початку 1990-х рр., коли розпався СРСР, поглибилася соціальна нерівність у сільській місцевості. Інфляція, різке зниження рівня доходів та нестабільність економіки вплинули на сільських жителів особливо гостро. Дефіцит товарів першої необхідності, погіршення доступу до медичних і освітніх послуг також сприяли зниженню рівня життя. Бідність сільського населення впливала на демографічну ситуацію. Міграція до міст, спричинена пошуком кращих умов життя, призвела до скорочення чисельності сільського населення. Молодь покидала села через відсутність перспектив, що призводило до старіння населення і зниження продуктивних сил сільської місцевості. Одним із ключових чинників початку 1990-х рр. стало реформування земельної системи. Введення ринкових відносин і приватизація землі дали селянам нові можливості, але також поставили їх перед складними виборами та проблемами. Через брак коштів для модернізації сільського господарства, багато селян не могли ефективно використовувати приватизовану землю, що сприяло збереженню бідності.

Республіки колишнього СРСР майже одночасно відчували руйнівний вплив економічної кризи, яка призвела до масового падіння рівня життя населення та поставила проблему бідності серед головних державних пріоритетів. У середині 1990-х років вони усвідомили важливість дослідження бідності на національному рівні для ухвалення відповідних політичних рішень [1, с. 318]. Значну роль відігравала державна політика, яка під час економічних реформ не завжди скеровувалася на підтримку сільського населення. Нестача фінансових ресурсів на соціальні програми та відсутність дієвих механізмів підтримки аграрного сектору призвели до поглиблення соціальної нерівності і бідності. Загалом, бідність сільського населення Тернопільської області в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. зумовлена багатьма чинниками, такими, як: економічна криза, погіршення соціальної підтримки, демографічні зміни та неефективність реформ у сільському господарстві.

Під час перебудови ситуація в сільському господарстві УРСР значно ускладнилася: з'явилася розбалансованість, центр втратив контроль за виконанням економічних показників, а також відбулося послаблення трудової та виконавської дисципліни. Плани щодо забезпечення населення УРСР продуктами харчування не виконувалися, продовольча проблема актуалізувалась, що призводило до дефіциту основних товарів [2, с. 201]. Кризові явища набували загальнонаціонального характеру та перетворювалися на системні проблеми [3, с. 393]. Зокрема, в УРСР середньорічні темпи зростання виробленого національного доходу знизилися з 6,7% у 1966–1970 рр. до 3,4% у 1976–1980 рр., в той час як національного доходу, використаного на споживання та накопичення, – до 3,0% у 1976–1980 рр. і до 1,6% у 1986–1989 рр. (без урахування впливу фактичної зміни цін) [1, с. 79].

У 1980-х рр. в Західній Європі поширювалася думка, що бідність зводилася лише до низького рівня доходів, а стратегії боротьби з нею пов'язували переважно з економічним розвитком. Проте багато науковців критикували цей підхід, наголошуючи, що важливіше забезпечити свободу від бідності, ніж просто доступ до багатства. Пізніше було запропоновано новий підхід до боротьби з бідністю, разом із новим методом оцінки розвитку. Індекс людського розвитку став інструментом для порівняння різних факторів, що впливають на якість життя, таких як тривалість життя, рівень грамотності, освіта, стандарт життя, гендерна рівність і благополуччя дітей [4]. Натомість Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав трактує бідність як стан, при якому людина постійно або тривалий час позбавлена ресурсів, можливостей, вибору, безпеки та впливу, необхідних для забезпечення належного рівня життя та реалізації своїх громадянських, культурних, економічних, політичних і соціальних прав [5].

Тернопільська область – історично аграрний регіон з надлишком трудових ресурсів. Вона традиційно характеризується значною тимчасовою трудовою міграцією, як в інші регіони країни, так і за її межі [6, с. 163]. Проблема різкої диференціації населення за рівнем доходів залишається актуальною, сприяючи загостренню протиріч та зростанню соціальної напруги в суспільстві. Одним із найбільш впливових чинників, що визначає рівень матеріальної забезпеченості населення в Україні, є місце проживання. Відчутна різниця у рівні життя між міськими та сільськими жителями сьогодні найбільше впливає на формування загальної нерівності в країні [7, с. 323].

Споживання продуктів харчування та збалансованість раціону є основними показниками рівня бідності населення. Цей критерій охоплює базові потреби людини і відображає її фізіологічний стан. Незважаючи на те, що поняття бідності значно ширше, ніж лише харчові потреби, цей аспект залишається вкрай важливим для аналізу [8, с. 93]. Перед кризою Тернопільська область була промислово-аграрним регіоном з розвинутою інфраструктурою машинобудування, легкої та харчової промисловості, а також з високими показниками буряківництва, зернового господарства та молочно-м'ясного тваринництва. Вона забезпечувала 2% промислової продукції та 3,2% сільськогосподарської продукції в Україні, маючи при цьому 2,3% території країни і 2,5% її населення [9].

У 1990 р. Тернопільська область забезпечувала 2% валового продукту України. Відтоді темпи зниження виробництва в регіоні виявилися значно вищими, ніж в країні в цілому. Нерівномірні темпи падіння виробництва товарів і послуг у різних секторах спричинили структурні зміни в економіці. Якщо до 1992 р. провідну роль у валовому внутрішньому продукті займала промисловість, то згодом пріоритет почало отримувати сільське господарство [9].

Господарство Тернопільської області, подібно до інших регіонів України, сформувалося в радянський період і відзначається значною громіздкістю структури та істотними витратами ресурсів. Унаслідок тривалих кризових явищ регіон набув ознак депресивності, занепаду економічної бази, доволі низького рівня життя населення та відсутності власних резервів для соціально-економічного відновлення [10, с. 34–36]. Хоча статистичні показники були доволі високими. Наприклад, на 1980 р. виробництво тваринницької продукції у Тернопільській області становило: молока 656,6 тис. т., м'яса (в забійній вазі) 102,6 тис. т., яєць 33620 тис. штук. У 1990 р. – молока 808,3 тис. т., м'яса (в забійній вазі) 123 тис. т., яєць 35920 тис. штук [9]. Культури зернові та зернобобові на 1980 р.: 765,4 тис. т. (у т. ч. пшениці – 319,8 тис. т.); буряк цукровий фабричний – 2217,6 тис. т.; ріпак і кольза – 1,6 тис. т.; картопля – 510,5 тис. т.; овочеві культури – 105,1 тис. т. Культури зернові та зернобобові на 1990 р.: 319,1 тис. т. (у т. ч. пшениці – 697,0 тис. т.); ріпак і кольза – 12,7 тис. т.; картопля – 1019,1 тис. т.; овочеві культури – 140,6 тис. т. [11].

На думку В. Нерода, якісний етап у модернізації змісту статистичних видань розпочався в другій половині 1980-х рр. із початком перебудовних процесів у житті республіки. Упродовж

1985–1987 рр. у статистичних матеріалах спостерігалась певна тенденційність у методології розрахунків. Так, в оприлюднених даних про економічне зростання та соціальні показники часто акцентувалася увага на досягненнях і успіхах, тоді як певні проблеми та недоліки залишалися поза увагою. Це обмежувало об'єктивність оцінок і спотворювало реальну картину соціально-економічного стану. Однак, з поглибленням перебудови та відкриттям доступу до більш точних і різносторонніх даних, поступово почали з'являтися більш об'єктивні показники, що відображали реальний стан справ у різних сферах життя республіки [12, с. 75].

Таким чином темпи зростання національного доходу штучно завищувалися. Завищувався і обсяг зерна, оскільки до нього включали невикористані домішки, що насправді не були придатні для споживання. У статистичних даних про споживання м'яса населенням також були викривлення: до загальних показників безпідставно додавалися сало та субпродукти, що значно підвищувало загальний обсяг споживання м'ясних продуктів. Це створювало ілюзію кращого забезпечення населення продовольством, ніж було насправді, і використовувалося для демонстрації успішності економічної політики того періоду [12, с. 77–78].

У перехідний період та під час економічної кризи 1990-х рр. в Україні відбулося значне зниження рівня реальних доходів населення, споживання та забезпеченості сімей товарами і послугами. У цей період частка витрат на харчування в структурі доходів майже подвоїлася, тоді як витрати на непродовольчі товари скоротилися вдвічі, а накопичення знизилося до від'ємних показників. Значно зросла роль натурального господарства для задоволення споживчих потреб населення, і самозабезпечення домогосподарств стало надзвичайно важливим [13, с. 51]. Сільське населення здебільшого самостійно забезпечувало себе основними продуктами харчування через власне виробництво. Проте дохід від продажу сільськогосподарської продукції використовувався для придбання продуктів, які не вироблялися в господарстві, а також інших необхідних товарів і послуг. Такий спосіб господарювання селян здебільшого можна вважати засобом виживання, оскільки отримання прибутків і збагачення не було його метою [14, с. 252]. У сільському господарстві в Тернопільській області не вдалося істотно наростити обсяги сільськогосподарського виробництва. Це частково пояснюється нераціональним використанням земельних ресурсів, а також відносинами, що склалися між сільськогосподарськими виробниками і державою та іншими чинниками [9]. Єдиним показником, який зростав, була інфляція: у 1993 р. індекс споживчих цін досяг 10256%. Це стосувалося і сільського господарства, яке також зазнало падіння [15].

Висновки. Сільське населення Тернопільської області кінця 1980-х – початку 1990-х рр. зіткнулося зі значними проблемами. Сільське господарство, як основний вид діяльності населення, переживало кризу, викликану структурними економічними змінами та політичною нестабільністю. Зростання інфляції, падіння виробничих показників значно погіршили економічне становище селян. Розпад колгоспної системи і спроби переходу до приватного господарювання не мали швидкого позитивного впливу. Зазначені чинники негативно вплинули на загальний рівень життя сільського населення Тернопільської області на межі 1980 – 1990-х рр., що відобразилося в подальших соціально-економічних проблемах регіону.

Література

1. Рівень життя населення України НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л. М. Черненко. Київ : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. 428 с.: іл.
2. Коріненко П.С. Історія українського селянства: навчально-методичний посібник наук. ред. С. В. Корновенко. Тернопіль : ТНПУ, 2014. 296 с.
3. Коріненко П.С. Трансформація земельних відносин в українському селі (IX – початок ХХІ ст.). Порівняльний аналіз. Видання друге, доповнене і доопрацьоване: монографія. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2019. 512 с.

4. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/poverty> (дата звернення: 10.10.2024).
5. Бідність і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, E/C.12/2001/10. URL: www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/%28Symbol%29/E.C.12.2001.10.En (дата звернення: 10.10.2024).
6. Крисько Ж.Л. Аналіз сучасного стану ринку праці Тернопільської області. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Випуск 17. С. 162–166.
7. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. 2007. 468 с.
8. Мезенцева Н., Мельничук В. Регіональні аспекти поширення бідності в Україні. *Часопис соціально-економічної географії*. 2021. Випуск 13(2). С. 91–96.
9. Заставецька Л. 2.1. Загальна характеристика господарства. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnpbrcsjcglclefindmkaj/http://dspace> (дата звернення: 10.10.2024).
10. Барановський М. Особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрного сектора та сільських територій України. *Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України: Матер. V Міжнар. наук. конф. 21–23 жовтня 2010 р. К.*, 2010. С. 34–36.
11. Агропромисловий комплекс. | Тернопільська область. URL: <https://irp.te.ua/sil-s-ke-gospodarstvo/> (дата звернення: 10.10.2024).
12. Нерод В. О. Історія у вимірах статистики. Огляд статистичних публікацій в Україні. 1919–1990. К., 1998. 100 с.
13. Демографічні чинники бідності (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. 2009. 184 с.
14. Мартинюк М. АПК за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. URL: <https://uga.ua/meanings/ukrayina-agrama-tsifri-yak-pohidna-politiki/> (дата звернення: 10.10.2024).
15. Малярчук О. М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991): монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2023. 552 с.

References

1. Riven zhyttia naseleння Ukrainy (2006) [Standard of living of the population of Ukraine]. NAN Ukrainy. In-t demohrafii ta sots. doslidzh., Derzh. kom. statystyky Ukrainy; Za red. L. M. Cherenko. K.: TOV «Vydavnytstvo «Konsultant», 428 s.: il. [in Ukrainian]
2. Korinenko, P. S. (2014). Istoriia ukrainskoho selianstva: navchalno-metodychnyi posibnyk [History of the Ukrainian peasantry: educational and methodological manual]. nauk. red. S. V. Kornovenko. Ternopil: TNPU, 296 s. [in Ukrainian]
3. Korinenko, P. S. (2019) Transformatsiia zemelnykh vidnosyn v ukrainskomu seli (IX – pochatok XXI st.) [Transformatsiia zemelnykh vidnosyn v ukrainskomu seli (IX – early XXI century)]. Porivnialnyi analiz. Vydannia druhe, dopovnene i doopratsovane: monohrafiia. Ternopil: Osadtsa Yu. V., 512 s. [in Ukrainian]
4. Posibnyk z osvity v oblasti prav liudyny za uchasti molodi [Manual on education in the field of human rights with the participation of young people]. Retrieved from <https://www.coe.int/uk/web/compass/poverty> (data zvernennia: 10.10.2024).
5. Bidnist i Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava, E/S.12/2001/10 [Poverty and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/2001/10]. Retrieved from www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/%28Symbol%29/E.C.12.2001.10.En (data zvernennia: 10.10.2024).
6. Krysko, Zh. L. (2017). Analiz suchasnoho stanu rynku pratsi Ternopilskoi oblasti [Analysis of the current state of the labor market in the Ternopil region]. *Prychornomorski ekonomichni studii*. Vypusk 17, S. 162–166. [in Ukrainian]
7. Naseleння Ukrainy. Sotsialno-demohrafichni problemy ukrainskoho sela (2007). [Population of Ukraine. Socio-demographic problems of the Ukrainian village]. K.: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 468 s. [in Ukrainian]
8. Mezentseva, N., Melnychuk, V. (2021). Rehionalni aspekty poshyrennia bidnosti v Ukraini [Regional aspects of the spread of poverty in Ukraine]. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii*. 2021. Vypusk 13(2), S. 91–96. [in Ukrainian]

-
9. Zastavetska, L. 2.1. Zahalna kharakterystyka hospodarstva [2.1. General characteristics of the farm]. Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://dspace> (data zvernennia: 10.10.2024).
10. Baranovskyi, M. (2010, 21–23 zhovtnia). Osoblyvosti transformatsiinykh protsesiv u rozvytku ahrarynoho sektora ta silskykh terytorii Ukrainy [Peculiarities of transformational processes in the development of the agrarian sector and rural areas of Ukraine]. *Suspilno-heohrafichni problemy rozvytku produktyvnykh syl Ukrainy: Mater. V Mizhnar. nauk. konf.*, S. 34–36. [in Ukrainian]
11. Ahropromyslovyi kompleks. Ternopil'ska oblast [agricultural complex | Ternopil region]. Retrieved from <https://irp.te.ua/sil-s-ke-gospodarstvo/> (data zvernennia: 10.10.2024).
12. Nerod, V. O. (1998). Istoriiia u vymirakh statystyky. Ohliad statystychnykh publikatsii v Ukraini. 1919–1990 [History in the dimensions of statistics. Review of statistical publications in Ukraine. 1919–1990], 100 s. [in Ukrainian]
13. Demohrafichni chynnyky bidnosti (kolektyvna monohrafiia) (2009) [Demographic factors of poverty (collective monograph)]. Za red. E. M. Libanovoi. K.: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy. 184 s. [in Ukrainian]
14. Martyniuk, M. APK za 29 rokiv. Trendy v tsyfrakh do Dnia Nezalezhnosti [APC for 29 years. Trends in numbers for Independence Day]. URL: <https://uga.ua/meanings/ukrayina-agrarna-tsifri-yak-pohidna-politiki/> (data zvernennia: 10.10.2024).
15. Maliarchuk, O. M. (2023). Sotsialno-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehioni Ukrainiskoi RSR (1964–1991): monohrafiia [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991): monograph]. Vyd. 2-he, pererobl. i dopov. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 552 s. [in Ukrainian]